

Denizli

Taarrıların Kutsadığı Vadi

YHY

Denizli

Tanrıların Kutsadığı Vadi

Hazırlayan
Etila Özdemir

Fotoğraflar:
Ali Kızıllı - Tarhan Karlı

Yayınları

Tap Kardi Laporan : 2021
Jenis Manuskrip : 21

English
Educational Technology Wiki

Manajemen Pita Merah

Keperawatan all Kardiologi, Tindakan Kardi

Keperawatan Keperawatan
Keperawatan Keperawatan Keperawatan Keperawatan Keperawatan

Keperawatan Pita Merah

Keperawatan Keperawatan Keperawatan Keperawatan
Keperawatan Keperawatan Keperawatan Keperawatan

Keperawatan Keperawatan Keperawatan Keperawatan Keperawatan
Keperawatan Keperawatan Keperawatan Keperawatan Keperawatan
Keperawatan Keperawatan Keperawatan Keperawatan Keperawatan

Keperawatan Keperawatan Keperawatan Keperawatan
Keperawatan Keperawatan Keperawatan Keperawatan

Keperawatan Keperawatan Keperawatan Keperawatan Keperawatan Keperawatan

Keperawatan Keperawatan Keperawatan Keperawatan Keperawatan Keperawatan
Keperawatan Keperawatan Keperawatan Keperawatan Keperawatan Keperawatan

Keperawatan Keperawatan Keperawatan Keperawatan Keperawatan Keperawatan
Keperawatan Keperawatan Keperawatan Keperawatan Keperawatan Keperawatan
Keperawatan Keperawatan Keperawatan Keperawatan Keperawatan Keperawatan

Keperawatan Keperawatan Keperawatan Keperawatan Keperawatan Keperawatan
Keperawatan Keperawatan Keperawatan Keperawatan Keperawatan Keperawatan

Keperawatan Keperawatan Keperawatan Keperawatan Keperawatan Keperawatan
Keperawatan Keperawatan Keperawatan Keperawatan Keperawatan Keperawatan
Keperawatan Keperawatan Keperawatan Keperawatan Keperawatan Keperawatan

Keperawatan Keperawatan Keperawatan Keperawatan Keperawatan Keperawatan
Keperawatan Keperawatan Keperawatan Keperawatan Keperawatan Keperawatan

Tarihin İçinden: Laodikeia'dan Ladik'e Denizli

Celal Şimşek

Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi
İktisadi İktisat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü

BÖLGENİN TARİHİ COĞRAFYASI

Denizli ilinin bulunduğu Çürüksu ya da Denizli Ovası, tamam olarak Batı Anadolu'da, İğ Ege Bölgesi'nde yer alır. Bu ova güneyde Babadağ (Salbakas-2308 m Gökbel Zirvesi) silsilesi, kuzeyde Çöğürler Dağı (1805 m), güneydoğuda Honaz (Kadmos) Dağı (2528 m Kulaçtepe Zirvesi), batıda ise Baldan Sarak Dağı (2143 m) ile çevrelenmiştir. Ovanın kuzeybatısından geçen Büyük Menderes (Maeandros) Nehri, Dinar'dan (Apameia) çıkar ve Batı'da Söke Ovası'nı geçerek denize ulaşır.

Küçük, fakat verimli ovası adını veren, Çürüksu Nehri; Honaz (Kadmos) Dağı eteklerinden doğarak Çürüksu (Lykos) Ovası'nın ortasından geçip, Sarayköy yakınında Büyük Menderes Nehri'ne karışır. Daha küçük kolları olan ve Babadağ eteklerinden doğan Gölmüççay (Asopos Nehri) ve Başlıçay (Karpas) ise Çürüksu Nehri ile ova ortasında birleşir.

Antik coğrafyacı Strabon (XII, 8.16) Çürüksu Nehri'nin birçok yerde yeraltından aktığını, bunun sonucu da yeraltında boşluklar meydana geldiğini anlatarak, bölgedeki depremlerin çokluğunu Çürüksu Nehri'nin meydana getirdiği yeraltı boşluklarına bağlamıştır.

Çürüksu Ovası iklim olarak Akdeniz ile karasal iklimin geçiş noktasındadır. Bu nedenle verimli ova iç kesimlerde, pamuk tarımının yapıldığı en son noktadır. Bunun yanında ovoidan, buğday ve mısır tarımıyla yılda iki ürün alınabilmektedir. Özellikle

le ovanın üst kesimlerinde; Honaz'da kiraz, Kaklık'ta ise kaliteli üzüm yetişir.

Çürüksu Ovası aynı zamanda Afyon'dan başlayan ve Aydın'a kadar uzanan fay hattına bağlı olarak bel termal su kaynaklarına sahiptir. Bu nedenle Çökelez Dağı ve Honaz Dağı eteklerinden Kaklık çevresine kadar olan alanlarda çok zengin ve kaliteli traverten ocakları bulunur.

Antik coğrafyada Çürüksu Ovası, Phrygia Bölgesi'nin en batı ucundadır. Güneyde yer alan Babadağ silsilesi, Phrygia ile Karia bölgelerinin ortak sınırını oluşturur. Kuzeybatıda Sarayköy ve Beldin ilçeleri yönünde Lydia sınırını, Büyük Menderes (Maeandros) Nehri belirlemiştir. Güneybatı tarafında ise Çardak ve Beylerli ovaları (Anasus) önünde Sığirci Dağı, coğrafi olarak Phrygia ve Pisidia Bölgesi sınırını çizer.

Antik Dönem'de Menderes rotası olarak bilinen bu ova, daha çok ticaret yolu olarak önemlidir. Çürüksu Vadisi önemli yolların kesişme noktasında bir ticari bağlantı merkezidir ve bunun ana merkezinde Laodikeia antik kenti bulunur. Laodikeia batı, doğu ve güneye bağlantılarına sağlayan ana yolların kavşak noktasında yer alır. Bu yönüyle Çürüksu Vadisi iç kesimlerde Apameia'ya (Dinar), güneyde Kibyra (Gölkhisar) üzerinden Perge ve Side'ye, batıda Ephesos ve Miletos'a, kuzeybatıda ise Sardes'e (Salihli) kadar uzanan ana yolların kavşak noktasındadır. Diğer taraftan Çürüksu

Yadisi, Persleri Sardes'e ulaştıran Kral Yolu'nun da ana kolu üzerindedir.

Günümüzde de Çürüksu Vadisi, ana kavşak noktasına olma özelliğini halen devam ettirerek, binlerce yıldan bu yana gelen coğrafi önemini sürdürmektedir. Denizli ili, İç Anadolu (Uşak, Afyon, Ankara, Konya), Güneybatı Anadolu'dan (Şirvan, Isparta, Antalya, Muğla) gelen ve Batı Anadolu'ya (Aydın, İzmir, Manisa) giden yolların geçtiği ana güzergâhtadır. Bu nedenle Lykos Ovası binlerce yıldır konumundan kaynaklanan önemini hiçbir zaman kaybetmeden devam ettirmiştir ve ettirmektedir.

Bölge tarihi çok köklü ve zengindir. Çürüksu Ovası'nın kuzeydoğu ucunda tesadüfen bir traverten ocağında ortaya çıkarılan Homo Erectus kafatası (Denizli Adamı, İÖ 500.000 yıldan itibaren bölgede insan yaşamının varlığını gösteren en önemli arkeolojik veridir. Bölgedeki arkeolojik bulgulara dayanan yerleşimler; Çörtlü, Baklan ve Çal Ovası höyüklerinde Geç Neolitik Dönem'e (İÖ 6. bin ortaları) kadar inmektedir. Çürüksu Ovası ortasında yer alan Laodikeia'da ise Erken Kalkolitik Dönem'e (İÖ 5500) kadar inen arkeolojik veriler ele geçirilmiştir. Bunlar, Çürüksu Ovası'nda şimdiye kadar tespit edilen en erken kalıntılardır. Diğer taraftan ova içinde yer alan Kolossai (Honaz) Höyük Tepesi'nde yerleşim kalıntılarını Geç Kalkolitik Dönem'e (İÖ 4. bin ortaları) kadar inmektedir. Ayrıca Laodikeia'nın Batı Nekropolü'nde ve Akhan Nekropolü'nde ise Eski Tunç Dönemi'ne (İÖ 3000) inen pithos (küp) mezarlar ele geçirilmiştir. Buna bölgede; Demir Çağı (İÖ 1200-547/546), Pers Satrâplığı (İÖ 547/546-331/331), Honaz içinde Arkaik (İÖ 650-480) ve Klasik dönemler (İÖ 480-300), daha sonra Hellenistik Dönem (İÖ 300-30), Roma İmparatorluk Dönemi (İÖ 30-İS 395), Bizans Dönemi (İS 395-1208) eklipe eder. Bölge, 1206 yılında tamamen Türklerin eline geçmiştir. Bundan sonra Selçuklu ve Beylikler Dönemi, Osmanlı Dönemi ve Türkiye Cumhuriyeti kronolojisi takip eder.

Çürüksu Vadisi içindeki Höyük Yerleşimleri; Laodikeia-Asopus Tepesi, Karakışık Höyük, Sarayköy-Beylerbeyi Höyük, Duacı Höyük, Akköy Höyük, İrğanlı Höyük, Akhan Höyük, Karakurt Höyük, Kolossai Höyük, Kakkık Höyük olarak sıralanabilir.

Çürüksu Vadisi'nin Hellenistik öncesi en önemli yerleşimi, Herodotos ve Xenophon'da adı geçen Kolossai (Honaz) antik kenttir. Ancak Çöklez Dağı ve Salbulos (Babadag) Dağı'nda yapılan yüzey araştırmaları, buradaki Phrygialı çobanların yaşadığını gösteren seramik parçalarının ele geçmesini sağlamıştır. Bu dönemlere ait en güzel veriler ise Laodikeia Asopus Tepesi'nde ele geçirilmiştir.

Kendi dokunması sonucu kabarmış, Laodikeia kan bulguları

Çürüksu Ovası'ndaki Hellenistik Dönem yerleşmeleri; Laodikeia'nın güneybatısında, Attouda (Sarayköy-Hisanköy), Tripezopolis (Babadag-Bekirler köyü), Karura (Sarayköy-Tekkeköy), Büyük Menderes Nehri'nin batı yanında Tripolis (Yenicent), Laodikeia'nın kuzeyinde ise Hiempolis (Pamukkale) ve Thionza (Göller) olarak sıralanabilir.

LAODIKEİA'NIN TARİHÇESİ

Denizli ili belediye sınırları içinde yer alan Laodikeia antik kent; il merkezinin 6 km kuzeyinde, Eskihisar, Goncal, Bozburun Mahalleleri (eski köyler) sınırları içinde yer alır. Kuzeydoğusunda, ovası adını veren Çürüksu, güneydoğusunda Başlıçay ve batısında Gümtüşçay-Goncalı Deresi olmak üzere üç tarafı ırmaqlarla çevrili yüksek bir platform üzerindedir.

Antik kentin yerleşim alanlarının genel olarak deniz seviyesinden yüksekliği 260-285 m arasında değişmektedir. En yüksek bölüm ise merkezde yer alan II. Su Doğum Terminali olup buranın deniz seviyesinden yüksekliği 291 m'dir. Yerleşim alanında konusundan dolayı herhangi bir su kaynağı yoktur. Bu nedenle kentin en önemli sorunlarının başında su temin edilmesi gelmektedir.

Hellenistik Dönem öncesi kentin su ihtiyacı, taşınabilir sistem olarak Gümüşçay-Göncalı Deresi ve Başlıçay'dan karşılanmış olmalıdır. Buna bağlı olarak Geç Kallolitik (İÖ 3500)-Eski Tunç Çağı (İÖ 3000-2500) ve Klasik Dönem (İÖ 4. yüzyıl) buluntuları, Gümüşçay-Göncalı Deresi'nin akıntı güneybatı ve batı yamaçlarda ele geçirilmiştir. Bu yerleşme kazı çalışmaları sonunda ortaya çıkarılmış olup iki konik tepeden oluşan höyükün adı umutlan kaynaklanarak Asopos I ve II olarak verilmiştir.

Hellenistik Dönem Laodikeia'nı, Selevos (Suriye) Kralı, II. Antiochos tarafından eşi Kraliçe Laodike adına, İÖ 3. yüzyılın ortalarında kurulmuştur. Bu dönemde Hellenistik kentin kuruluş tarihi, II. Antiochos'un tahta geçtiği İÖ 261 ile Ptolemaios'un kızı Berenike ile evlenmek üzere, Laodike'den boşandığı İÖ 253 yılları arasında gerçekleşmiş olmalıdır. II. Antiochos, var olan bir kentin sadece Laodikeia olarak adını değiştirmiştir.

Hellenistik Dönem'de Büyük İskender'in halefleri tarafından birden çok Laodikeia kurulduğu için kent, yanında bulunan armakla ayırt edilerek, Laodikeia ad Lycum (Lykos Laodikeia'sı) olarak adlandırılmıştır.

Bizanslı Stephanos (Etheia, S.V. Laodikeia), Antiochos'un gördüğü bir rüya sonucu kenti kurarak, kız kardeşi Laodike'nin adını verdiğini yazar. Birçok bilim adamına bu görüş reddedilmiştir. Çünkü, Selevos Kralı I. Antiochos'un (İÖ 312-281) Laodike isminde bir kız kardeşi yoktur. Yine Bizanslı Stephanos'a göre bu rüyada eşi ve annesini de gören kral, onların jerefine Karia'da Nysa (Sultanhisar) ve Antiochia (Bağlan Köyü) kentlerini kurmuştur. Yazar ayrıca, Delphi kentine göre, kenti Zeus ve Hermes jerefine kuracağı belirtilen bir Antiochos'tan da bahseder. Ancak bu bilgilerin anlamı, tarihi bir sonuç vermeye için yeterli değildir.

Plinius (NH.V.105), antik kentin yerleşim alanında, önce Diopolis ve sonra Rhoas adlarını taşıyan bir bölgenin kurula olduğunu ve Hellenistik kentin, II. Antiochos tarafından kurulduğunu belirtir. Zeus kenti anlamına gelen Diopolis adı, burada eski ve köklü bir kutsal alanın varlığını işaret etmektedir. Zeus Laodikeus, kentin en önde gelen kurucu ve baş tanrısı olarak saygı görmüştür. Plinius'un verdiği Rhoas ise eski bir Anadolu adıdır.

Laodikeia adına tarihte ilk kez, Polybios'un (IV, 48, 5 ve V,

57, 5) eserinde geçen, Kral III. Selevos'un İÖ 222'ye ödürlüğünden sonra başlayan İktidar kavgalarının karmaşık tarihinin anlatımında rastlanır. III. Selevos ve Pergama (Pergamon) Kralı I. Antalos arasında bir savaş çıkmış ve kral gövdeni komutanı ve yeğeni Akhaios'u, Antalos'a karşı sefer için görevlendirmiş olup; Akhaios, Antalos'a karşı Sardes'te başarılı olmuştur. Akhaios, III. Selevos'un ölümünden sonra baya geçen Kral III. Antiochos'u önceleri desteklemişse de bir süre sonra krala karşı ayaklanarak, İÖ 222-221'de Laodikeia'da kendisini kral ilan etmiş ve adına sikkeler bastırmıştır. Suriye'de İÖ 222'den sonra III. Antiochos'a karşı çıkan diğer isyanlar yüzünden kral, Akhaios'u hemen cezalandıramamış, ama Akhaios, Sardes'te İÖ 217'ye iki yıl kuşatmadan sonra yenilmiş ve kazağı dikilmiştir. Bu Pers krallığının hainlere verdiği Doğu yönümlü bir mesajdı. Böylece III. Antiochos, Selevos Krallığı'nın Anadolu'daki parçasına yeniden kavuşmuştur.

Lykos (Çİrtören) Vadisi İÖ 190 yılında Selevos Krallığı ile Roma ve Pergamon Krallığı ittifakı arasında yapılan Magnesia (Manisa) Savaşı'na kadar, Selevos Hanedanlığı yönetiminde kalmıştır. Savaş galipleri (Roma ve Pergamon Krallığı) ile Selevos Krallığı arasında İÖ 189 yılında imzalanan Apameia (Dinar) Barışı'yla, Batı Anadolu'nun bir kısmı Pergamon yönetimine geçmiştir. Pergamon Krallığı, III. Attalos'un İÖ 133 yılında ölmesiyle ve kralın vasiyeti üzerine, Bölge Roma'ya bırakılmıştır. İÖ 129 yılından itibaren ise Batı Anadolu Küçük Asya İlyae'te bağlanmış olup Roma tarafından atanan Prokonsüllerce feyaket valileri yönetiminde kalmıştır.

Roma Dönemi'nde Laodikeia, düzenli olarak vergilerini ödemiş, ilk defa İmparator Hadrianus (İS 117-138) zamanında Neokoros "Tapınak Koruyucusu" unvanını alarak vergiden muaft tutulmuştur. Bu ilk kez kazılarda ortaya çıkarılan bir yazıtla tespit edilen en erken unvanıdır. Bu unvan daha sonra; Commodus (İS 180-192), Caracalla (İS 211-217) ve İmparator Alexander Severus Dönemi'nde de (İS 222-235) devam ettirilmiştir.

Laodikeia Antik Kenti, I. Mithridates Eupator Savaşı (İÖ 88-83) sırasında Pontus orduları tarafından kuşatılmış ve büyük zarar görmüştür. Bu kuşatmada Lykos Vadisi ve komşu vadiler yakılıp yıkılmış ve yağmalanmıştır. Laodikeia'yı Quintus Oppius adı bir Roma generali savunmuştur. Mithridates, Oppius'u teslim ettikleri takdirde Laodikeia vatandaşlarını merhametli davranacağı söylemiştir. Kent bu isteğe uymuş ve Laodikeialılar tarafından Mithridates'e götürülen Oppius basit bir savaş tutuşu muamelesi görmüştür (Appian, Mithridatic Wars, 20; Strabon XIII.16). Laodikeia'nın, Mithridates'in İÖ 67'eki son yenilgisi ve imtihasından sonra, huzla yenidenleştiği tahmin edilebilir. Bundan sonra Strabon (XIII.13) Laodikeia'yı Phrygia'nın en büyük kenti olarak nakletmiştir.

Quintus Labienus, Caesar'ın Galik Savaşları'ndaki ünlü bir komutanın oğlu olup Brutus ve Cassius tarafından Roma'nın Yakındoğu'daki nakibi Partia'dan imtık ve askeri yardım istemek için Partia'ya yollanmıştır. Partia ile anlaşarak kendini "Persler'in İmparatoru" ilan eden Labienus, Anadolu'daki Güney Roma Yolu boyunca yer alan birçok kenti eline geçirmiştir. Laodikeia'ya ulaştığında (İÖ 40) Hatip Roma kente, Labienus'un ordusuna karşı direnişe önder olmuştur (Strabon, XIV.2.24; Ptolemaios, *Geğrafya* 28.1; ve Cassius Dio, XLVIII, 26.5). Bunun sonucu olarak Laodikeia, Roma'nın büyük saygınlığına kazanmıştır. Roma tarafından Zenon'un oğlu Polemon, İÖ 36'da Pontus ve Armenia Minor Kralı yapılmıştır.

Roma'ya olan bağlılığıyla olduğu kadar yüksek zekası ve derin bilgisiyle ünlü olan Polemon'a İÖ 10 tarihidenden önce İmparator Augustus (İÖ 27-İS 14), Bosporus Krallığı'nı vermiştir. Açıkça görüldüğü gibi Laodikeia, İmparator Augustus'un Anadolu'da izlediği hasedanlar politikasıyla bağlantılıdır. Polemon'un ve Laodikeia Hasedanlığı'nın etkisi ve önemi, Erken Roma İmparatorluğu Dönemi ile İS 1.-2. yüzyıllarda da sürmüştür.

Polemon Hasedanlığı'nın en renkli kişisi olan sofist ve hatip Marcus Antonius Polemon (İS 88-144), Laodikeia ve Smyrna'daki (İzmir) çifte ikametiyi her iki kentin siyasi ve estetiksel yaşamında rol oynamıştır. Asil bir kökten gelen Polemon'un söyleyemediği yeteneği, Roma İmparatorluk Dönemi'nde Polemon'un ait olduğu İkinci Sofistik olarak bilinen ve edebiyata değer veren aristokrat çevrenin övgüsünü kazanmıştır. Polemon'un "zenginliği ve saygınlığı"nın, İS 2. yüzyıldaki Yunan Rönesansı'na da büyük ölçüde katkıları olmuştur. Polemon gibi ünlü bir sofistin varlığı yaşadığı kente sayısız öğrencileri çeker, böylece lüks mallar satan yerel dükkânlar kâr eder ve getirdiği zenginlik için sofistler çok değer verilir. Lucius Flavius Philostratus'un, *Sofistlerin Hayatları* (İS 180-250) adlı eserinde kibri efsanevi olan Polemon'un İmparator Antonius Pius'a (İS 138-192), o tarihte Roma Asya eyaleti valisi olarak evine davetsiz girdiği için nasıl kızdığı anlatılır. Antonius Pius, Polemon'un Smyrna'daki (İzmir) lüks evinde kalınca, Polemon geleceğin imparatoruna girmesini gece yasa emretmiştir. Antonius Pius İmparator olduktan sonra, Polemon'u Roma'ya davet etmiş ve bu olayı ona hatırlatmasına yanındakilere "Polemon'un kapı dışarı edilmediği bir yer bul" demiştir. Polemon, gösteriş için büyük para harcamış ve çoğu zaman gömülü dinginli aralarında gezerek görülmüştür. Başka bir anlatıma göre (örneğin olan Polemon, yaptığı sanat mezarına içine girerek "Çabuk çabuk ölüme üstümü, güneş ışığına büründüğümü görmeye" demiştir. Polemon, İmparator Trajan'ın (İS 98-117) dostluğunu kazanmış ve İmparator, Polemon'a istediği her yeri serbestçe gezme ayrıcalığı tanımış-

tır (Philostratus, *Sofistlerin Hayatları*, 25, 52). Polemon, İmparator Hadrianus'la (İS 117-138) beraber İS 127'de Traşya, Lidya, Phrygia, Rodos, Atina ve Ege adalarını dolaşmıştır.

Polemon, fizyonomi (physiognomics) konusunda ciddi incelemeler yapmıştır. Buna göre bir kişinin fiziki görünüşünden karakteri ve sağlığı teşhis edilebilmektedir. Polemon'un Fizyonomi (Physiognomics) adlı eserinin yalnız Anadolu çevirisi bulunur. Pergamonlu ünlü Doktor Galen (İS 129 ve sonrası), bu garip inanışı ciddiye almamışsa da Polemon'un eserinin çok geniş etkisi olmuş ve Geç Roma, Bizans ve İslam tıp kitaplarında adı sık sık geçmiştir. Polemon'un tezini daha sonraki yüzyıllarda sağlık ve hastalık sorunlarına basit cevaplar arayanlar da uygulamıştır.

İmparator Tiberius (İS 14-27) zamanında Laodikeia, Phrygia'nın en görkemli ve zengin kentiydi. İS 60 yılındaki büyük depremde bütün Lycos Vadisi kentleri yerle bir oldu. Hierapolis ve diğer kentler, Roma İmparatorluğu yardımıyla ayağa kaldırırken, Laodikeia zenginliği sayesinde kendini imar etmeyi başardı.

Laodikeia, Geç Cumhuriyet ve Erken İmparatorluk dönemlerinde Kıbrıs (Gölköşar) Conventusu'nun önemli bir kenti ve belki de başkenti olmuştur (Cicero, *Letters to his Friends*, III, 7).

İK. 25; XIII, 54 ve 57; Letten to *Amicus*, V, 15, 16, 20, ve 21; VI, 1, 2, 3, ve 7; *Against Verres*, I, 30. Laodikeia'da Roma yönetimi, kentin bir hay metropol olan, Hellenistik statüsünü yansıtır. Kentte tamamen gelişmiş bir sivil teşkilat, *gymnasium* ve komşu kentlerden olan yarıçığlara saygı gelemeği vardır. Cicero, Kilikya valisiyken (İÖ 51-50), Laodikeia'da 10 hafta kalmış, bu sırada kötü söhretti olan publicani (vergî toplayıcıları) hakkındaki davalara bakmış ve adaletili kararlar vermiştir. "Halkın Toplanma Yeri" anlamındaki *comentata*, Roma adaletinin sağlanmasında temel olmuş ve eyalet valilerinin yargı işlerini yürüttüğü bu yerler, belirli kent merkezlerinde kurulmuştur. Bir *comentata* merkezi olmak kente statü ve imtiyaz getirmiştir. Kent İS 1.-3. yüzyıl arasında en gelişmiş ve zenginleşmiş dönemini yaşamıştır.

İmparator Diocletianus'un (İS 284-305) Laodikeia'yı Phrygia'nın metropolisi ilan etmesi (İS 290'dan sonra), kentin Roma ve Bizans Dönemi'nde eski önemli statüsünü koruduğunu gösterir.

Laodikeia'yı, Roma imparatorlarından İS 135 yılında Hadrianus, İS 215'te Caracalla ve İS 170'te Valens ziyaret etmiştir.

Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasıyla birlikte İS 395-398 yılında İmparator Theodosius (İS 378-395) ve Arcadius (İS 395-408) zamanında alınan bir karar gereği, kentin etrafı sur duvarlarıyla çevrilmiştir.

Laodikeia, İS 494'teki depremle tamamen yıkılmış ve bir daha toparlanamamıştır. Buradan sonra kentteki yenileşmeler gittikçe küçülmüştür. İS 7. yüzyılın ilk çeyreğinde (İmparator Focas, İS 602-610) meydana gelen diğer büyük depremle kent, yine yerle bir olmuştur. Bu deprem arkasından Denizli Başpınar kaynağından gelen sızılılan boralmış ve ovanın ortasında yer alan kent, aynı zamanda güvenlik nedeniyle önce Sasani, sonra da Arap akınlarının etkisiyle, su kaynaklarının zengin olduğu ve sığınması daha kolay olan, güneydeki Salbakos (İsbahadı) eteklerinde uygun olan değişik yerlere taşınmıştır. Buradan bir grup Kaleiçi'ne, bir grup Berketli Hisarköyü ve Asartepe'ye (Hisar) giderek buralarda tehlike

Laodikeia'dan süslü lahit ve aynası. (Hierapolis Örenyeri Müzesi)

Laodikeia'dan girintili lahit ve orastokel ile ayrintıları. (Hierapolis Örenyeri Müzesi)

ânında toplanılabilecek savunma amaçlı küçük kaleler yapıp yaşamlarını sürdürmüşlerdir.

Bununla ilgili olarak günümüzde kadar Kaleiçi Kalesi, Be-neketli Hisarköy Kalesi ve Asartepe Kalesi'nin kalıntıları ulaşılmıştır. Ayrıca bir grup Laodikeialının Hierapolis'e de (Pamuk-kale taşındığı düşünülebilir. İS 7. yüzyıldan itibaren kaynak-ların sıklıkla ettiği Laodikeia, özellikle Denizli-Kaleiçi'dir. Bölge 13. yüzyıl başında (1206) tamamen Türklerin eline ge-çince, isim kısaltılarak Ladik şekline dönüşürülmüştür.

İS 7. yüzyıl başında antik kentin terk edilmesi arkasından yapılara ait taş ve mermer bloklar, yakın çevredeki yerleşim-lerde kullanılmak üzere taşınmış, mermer blokların bir kısmı da parçalanarak kireç ocaklarında eritilmiştir.

Yaklaşık 5 km'lik bir alana yayılan Laodikeia, en gelişi-miş dönemini önce İS 1.-3. yüzyıllarda, daha sonra ise İS 4.-5. yüzyıllarda yaşamıştır. Özellikle kentin Erken Bizans Dönemi'nde, İncil'de adı geçen kutsal bir kent ve Phrygia'nın

yönetim merkezi (Phrygia Pacatiana) olması nedeniyle, hem dinsel açıdan ön plana çıkmış hem de siyasi yönetim merke-zine olmuştur.

LAODİKEİA'NIN TAŞ OCAKLARI

Her dönemde sürekli yıkılıp tekrar ayağa kaldırılan antik kente, faaliyetler imar çalışmalarının olduğu zahatlıkla anlaşılabilmektedir. Bu nedenle yapıların bir kısmının mimariye bağlı süslemeleri tam olarak bitirilememiştir. Kentteki yapı-ların ana duvarlarında, depremin daha fazla tolere edilmesi amaçlı traseren bloklar kullanılmış ve üzerine mermer kap-lama yapılmıştır. Kazı çalışmalarında yıkılmış yapılarda dep-remin izlerini takip etmek mümkündür. Bölgenin deprem gerçeğini bilen mimarlar bloklarda daha fazla ve kalın kenet-ler kullanmışlardır.

Diğer taraftan özellikle mermer ocakların kente uzak ol-ması nedeniyle, mimariide kullanılan bu bloklar ikinci, hatta

Hand holding a bunch of grapes, detail from the Parthenon, Athens, Greece.

Antik Dönem'de tıbbın sembolü olan yılan, Apollon'un üç ayaklı kazanı üzerinde yer alan Omfalos'a (dünya) şifa için zehri sokmakta (Laodikeia kaz bulguları).

üçüncü defa olmak üzere farklı yapılarla tekrardan değerlendirilmiştir. Antik kente traverten bloklar kuzeyde Çökelez Duğu eteklerinde Katabayı ve Hierapolis'ten olmak üzere, doğu tarafta Kolossal'e (Honaz) kadar olan ocaklardan getirilmiştir. Mermer bloklar ise güneyde Salbakos (Babadığı) eteklerinde yer alan vadi içindeki Domuz Deresi'nden, kuzeyde Hierapolis Phrygia mermer ocaklarından ve Thionta (Göller) ocaklarından getirilmiştir. Daha kaliteli mermerler ise Dokimaion (İs-cehisar-Alyon) ve Aphrodisias ocaklarından sağlanmıştır.

LAODİKEİA'NIN PLAN SİSTEMİ

Laodikeia antik kenti; birbirini dik açılırla kesen anacaddeler ve ara sokaklardan oluşan, hippodomik (tezgane) planlı ola-

rak düzenlenmiştir. Suriye Caddesi'nin iki yanında yer alan yapılar, 42 m genişliğinde ve 51 m derinliğinde olan adalara (insulalara) göre planlanmıştır. Buna göre sosyal yapılar, dini yapılar, ticari yapılar, yönetim yapıları ve sivil konutlar belli bir sistem içinde yerleştirilmiştir. Anacaddelerin iki yanında ise portikler ve gerisinde dükkân sıraları bulunur. Anacaddeler ve ara sokakların ortalarında topografyaya uygun eğimi olan kanalizasyon sistemleri yer alır.

LAODİKEİA'DA TIP

Laodikeia antik kentinde, Hellenistik Dönem'de bir öğrenim merkezi olan septik (kuşkuca) filozoflar, Antiochos ve Theodos yetiştirmiştir. Tıp öğreniminin de çok önemli olduğu antik

Kazılarda bulunan tıbbi aletler. (Laodikeia kaz bulguları)

Laodikeia'nın kalitesi kumaşların giysi, Hera ya da Aphrodite heykeli, B Nymphaeum'dan... (Hierapolis Örneği Mizeni, Fotoğraf: Celal Şimşek)

kenne, Strabon'un (bölgeye gelişi İS öç zamanında Laodikeia, Antoda (Hisarköy) ve Karura (Tekköy) arasında büyük saygı gören Men Karura Tapınağı ve tapınak yanında Zeusis tarafından büyük bir grup Herophilean (antik dönüştürün en ünlü hekim) tıp okulu kurulmuştur (Strabon XII.8.20). Zeusis zamanında bu okulun başhekimisi Aleksandros Philaletes'tir. Yine Strabon (XII.8.20) bu okulun tıp alanında öneminin Hikesios'un kurmuş olduğu Erasistratonos (ünlü hekim ve anatomi uzmanı Teos-Sığacıklı Eristratos) kadar önemli olduğunu bildirmiştir. Şüphesiz bu tıp okulunda hem terapiye bağlı hem de tıbbi yöntemlerle tedaviler yapıyordu.

Antik Dönem'de Denizli çevresinde yer alan; Hierapolis, Laodikeia, Antoda (Hisarköy), Karura (Tekköy), Herakleia Salfake (Kızılabdül-Şakof) ve Eumeneia (İçkiç) kentlerinde tıp, bir bilim dalı olarak kabul edilmiştir. Bu bilgiler Laodikeia'da bir tıp fakültesinin varlığını ortaya koymaktadır. Kazı çalışmalarında ele geçirilen bol miktardaki kabartmalar, cam şişeler ve tıbbi aletler de bunu desteklemektedir.

LAODIKEİA'DA TEKSTİL ÜRETİMİ

Laodikeia, Antik Dönem'de başka nedenlerle de isim yapmıştır ve kent Anadolu'daki en önemli ve gelişmiş ticari merkezlerden biri olmuştur. Yün ticareti ve üretimi kente büyük zenginlik getirmiş ve Laodikeia'ya antik dünyada hâkik olarak büyük bir ün sağlamıştır. Bu zenginliğin en büyük kaynağı, Laodikeia'da yetiştirilen kuzguni siyah renkli bir tür koyun ve bunların yününden sağlanan dokuma ürünleridir (Cicero, *Letters to his Friends*, II, 17.4 ve III, 5.4; Strabon, XII.8.16). Strabon Laodikeia'da kuzguni siyah renkli, yünü çok yumuşak bir cins koyun yetiştirildiğini, bu koyunların yünlerinin Miletos'ta yetiştirilen koyunlardan bile üstün olduğunu yazar. Yine Strabon (XII.8.16) bu yünün rengini kuzguni tanımladığı ve Kolossalilerde de kullanıldığını bildirdiği halde, Plinius (NH, XXI.9.27 ve XXV.9.69) bu yünün *Rubia tinctoria* L. adlı bitkiden elde edilen kırmızı renkli kök boyasıyla mor ya da kırmızıya boyandığını belirtir. Vitruvius (VIII, 3.14) koyunların yünlerinin beyazımsı kahverengi, kurşuni ve kuzguni renkli ve aynı zamanda yumuşak olduğunu, içtikleri bölgenin çürük kokulu suyuyla bağlanmış.

Kentin ana üretimi her çeşit kaliteli giysi ve halı üretilirdi. Doğu bölgelerinde yaygın kullanılan ve az da olsa kumaş içeren bir çeşit küçük ve ucuz pelerin, Laodikeia'da üretilirdi ve adı *Laodista* idi. Bu ucuz pelerinler omazlarda fibular ile tutturuluyordu. Laodikeia'da üretilen bir diğer giysi de Batı bölgeleri orijinali olan *Biron*'tu. İki çeşit olarak üretilen bu giysinin *Novis* adı altında üretilenleri daha kaliteliydi ve bu Laodikeia *Biron*'undan daha pahalıydı.

En az iki tip olan tunikler ya da iç giysiler de Laodikeia'da üretiliyordu. *Dématioar* olarak adlandırılan kumaşlar, nakışsız ve sadece mor bordürlü olarak süsleniyordu. Bu giysi kumaş kalınlığı, renkleri ve motiflerine göre üç farklı şekilde ayrıtı ediliyordu. Otdakça ünlü olan Laodikeia tuniklerinde *Trinina* adı veriliyordu. Bu üründen dolayı Laodikeia, İS 4-5. yüzyılda Chalcedos (Kadıköy) Konsül listelerinde *Trinina* olarak adlandırılmıştır.

Üretimi yapılan diğer bir tunik çeşidine *Petragadio* deniyordu. Bunların diz olanlarına göre, mor renkli ve kenarları bordürlü olanları daha pahalıydı. Laodikeia'da üretimi yapılan diğer giyim eşyasından birisi de yağmardan korumak amacıyla üretilen *Phainesta*'dır. Bu dış giysi, Erken İmparatorluk Dönemi'nde *Parsalar* adı verilen giysiyle benzerdir. Olanları kaliteli saf yünden üretilen bir giysi olup altın ya da ipek nakışlarla süslenirdi. Bu giysiler her iki cinsin de giyebileceği şekilde iki tip olarak üretiliyordu. İşlemeli Olanları'ların Laodikeia ve Phrygia'ya özgü özel üretimler olduğu düşünülmektedir. Laodikeia'da üretilen her bir giysinin yününe, dokunmasına, kalitesine, işlenmesine ve şekline ayrı bir önem gösteriliyordu.

En ürünler imayla üretildiklerinden markalaşmış ve antik dünyada hem iyi tanınıyor hem de çok tercih ediliyordu.

İmparator Diocletianus'un (İS 284-305) ünlü Fiyat Fermanı'nda (İS 301) Laodikeia'da üretilen yün ve gıyisilere ağırlık verilir. Bunlar kalın pelerinler, kolsuz manto ya da Olavşıs, öste giyilen güzel mantolar ya da Olavşides, yağmardan koruyan kalın pelerinler ya da Parvafar, iğne ya da fibelatoria'nın tek parçalı pelerinler, basit çökümlü iç çamaşırlar (iki ince ve bir kalın iplik, trimita) ve mor kenarlı sade tuniklerdir (paragusdes). Burada bazı ürünlerin isimleri verilmiş ve yakanmış Laodikeia yününün yaklaşık yarım kilogram için 150 denarius fiyat belirlenmiştir. Laodikeia'dan kapüşonlu pelerin için 4500, en iyi kalite kapüşonlu pelerinler için 5000, nevri kumaşını taklit eden Laodikeia kapüşonlu pelerini için 30.000 denarius fiyat belirlenmiş ve bordürlü tunik için de mor renkli kumaşın fiyatının ilave edilmesiyle belirlenen fiyatın satılacağı belirtilmiştir.

Ferman'da, Laodikeia giysilerinden bahsedilmesi, İstif'de (Yahş, İll, 15), Laodikeia Kilisesi'nin azarlayan ve "beyaz ewaplar" giyinesini öven sözlerini de açıklamaktadır: "Çünkü diğünün ki, zenginim, zenginliğim ve hiçbir şeye ihtiyaçım yoktur; zengin, arzular, fakir, kör ve çapkın olduğuna bürünmüşüm. Bu yüzden zengin olan diğer sana benzeriyle beyaz giyimden alırım ve giyimden de giyimden alırım. Beyaz giyimden diğer beyaz giyimden de giyimden diğer giyimden alırım için göç ilen almam tavsiye ediyorum." Buna göre gerçek bir Hıristiyanı beyaz giysiler daha uygun olup gösteriyi, boşanması ya da başka şeyi, yünli giysiler yasaklı ve zengin toplumları çoğu kez bir Hıristiyanı yolaştırırdı.

Roma İmparatorluk Dönemi'nde Laodikeia'da giysi temizleyicilerine, yün ve kumaş boyacıları (Baphri-işçileri) ile Diocletianus'un fermanında bahsedilen tek-parça giysileri yapan konfeksiyoncularını, kumaş işçilerini, ketencilerin konulan vardı.

Fransızca'da ele geçen bir mezar yazıtında, Laodikeia kumaşları pazarlayan tüccar (magister Laodikeianus) Julius Verucudus'un adı geçmektedir. Bu yazıt Laodikeia kumaşlarının antik dünyada çok iyi tanındığını ve sevildiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Hellenistik Dönem'den itibaren Laodikeia, Kolosai ve Hierapolis, ürettikleri yünli dokumalar, Roma dahil olmak üzere, Akdeniz Havzası'nın büyük bölümüne ihraç edilmeye başlandı. Mezar yazıtında Males Burnu'na (Kıta Yunanistan'ın en güney ucu) 72 defa geçtiğini anlatan Hierapolisli Flavius Zevis gibi Lykos tüccarlar, kaliteli ürünlerini kendileri ihraç etmişlerdir. Roma'da Aziz Paulus'u ziyaret eden ve Hıristiyanlığı vadede geçen Aziz Epaphras da, Kolosai bir tekstil tüccarındı.

Antik Dönem'de Lykos Vadisi kentlerinin tekstil ürünleri, birden fazla güzergâh kullanılarak Anacolu dışındaki böl-

gelere pazarlanmış olmalıdır. Bunlardan biri, Lykos ve Büyük Menderes üzerinden Milos'a ulaşan nehir yoldur. Bu yol Laodikeia'nın, Lykos Vadisi'nin ortasına yer alması nedeniyle, en hızlı ve en ucuz nakliye yolu olmalıdır. Nehrin diğer ova da kıvrımlar yaparak akışı, her iki yönde de sal taşımaya uygundur. Üretilen malların Ephesos, Smyrna (İzmir) ve Nikomedia limanlarına da ihracatının yapıldığı, bu kentlerle ortak basılan bonansiler/lanlar (birlik sikkeleri) anlaşılmalıdır. Milos'ta, Ephesos ve Smyrna limanları genellikle batıya, Nikomedia limanları ise Karadeniz Havzası'na yapılacak ihracatlar için kullanılmış olmalıdır. Antaleia (Antalya) limanından da Kuzey Afrika ve Suriye-Filistin bölgelerine ihraçat yapılmıştır.

Laodikeia'da Asepos Tepesi kazılarında ele geçirilen dokuma tezgâhı ağırlıkları, kentin tekstil geçmişi günümüzden 4900 yıl öncesine kadar dayandığını göstermektedir. Diğer taraftan antik kentin kuzeyinde nekropol alanında ortaya çıkarılan boya atölyesi ve doğal boya kalıntıları, tekstille ilgili olarak günümüze kadar ulaşabilen somut verilerdir. Bunlar Denizli ilinin tekstil geçmişinin ne kadar eski ve köklü olduğunu göstermektedir.

Antik kente kazı ve temizlik çalışmalarında ortaya çıkarılan Kuzey Tiyatrosu'nun oturma basamakları üzerinde yer alan yazıtlar içinde "ΕΡΑΙΕΖΟΦΟΑΙΤΟΝ" ve "ΕΡΑΙΕΖΟΦΟΚΟΤΥΡΩΝ" gibi ifadelerle yer verilmesi, burada Trapezopolis'deki, çevrede yer alan diğer kentlere (Assos'da, Hierapolis gibi) ve bazı dernek üyelerine ayrılmış özel loca yerlerinin varlığını ortaya koymuştur. Laodikeia'nın bölgede önemli bir metropol kenti olduğu görülmüştür. Kuzey Tiyatrosu'nda, Lykos Vadisi kentlerinin biriktirilenlerinin da yapıldığı ortaya çıkmaktadır. Tiyatroda bugüne kadar yapılan epigrafik (yazıt bilimi) çalışmalar, Hierapolis Tiyatrosu ve kentin bazı yapılarına finansal destek sağlayan Ergavri Yün Boyacıları Birliği'nin ana merkezini Hierapolis'te değil, Laodikeia'da olduğunu ortaya koymuştur. Çünkü bu birlik sadece Laodikeia'da değil, Hierapolis'te de bazı yapıların finansmanı sağlamıştır. Ayrıca oturma basamakları üzerinde şarap üreticilerine, Aristokles, Varus, Paulinus gibi kişi ve kuruluş üyelerine ayrılmış özel kolukların varlığı, antik kente şarap üretiminin yaygın olduğunu ortaya koymaktadır. Kazı çalışmalarında ortaya çıkarılan amfitalar ve A Evi çalışmalarında bulunan ünlü sökmü düzenekleri ile pithos, şarap üretiminin varlığını ortaya koyan verilerdir.

Kentin tekstil hariç yaptığı ticari ürünler arasında; özellikle sal taşımaya uygun hatlıya mermer ticareti, hububat ticareti, canlı hayvan ticareti ve şarap ticareti sayılabilir. Kentin Roma İmparatorluk Dönemi'nde köle ve azat etme yetkisine sahip olması da Roma'yla olan iyi ilişkileri açıklayabilir.

Denizli'de bulunan en eski ve en büyük Mısır'da kullanılan kabartmalar. (Denizli'de bulunan kabartmalar)

1. Progylos'tan devşirme olarak kullanılan Sirens figürlü korint başlığı. (Laodikeia kazı bulguları)

4 Nymphaeum'dan asılan heykel.
(Hierapolis Örenyeri Müzesi)

Eros betimli plater başlığı. (Laodikeia kazı bulguları)

İsa Rahibesi heykeli, (Hierapolis Örenyeri Müzesi)

Zevce başı, (Laodikeia kazı bulguları)

Buğa kurban betimli Artemis kült heykeli kaidesi, (Laodikeia kazı deposu)

A Evi yapı kompleksi.

LAODİKEİA'DA MİMARİYE BAĞLI SÜSLEMELER

Laodikeia mimari yapılarının mermer süslemeleri, kentin zenginliğini yansıtır şekilde kalitelidir, kusarsuz, zevkli ve dametla gibi ince bir işçilik gösterir. Bunu frizlerdeki ranke (krkn dal, çiçek ve yapraklardan oluşan süsleme) süslemelerinde görmek mümkündür. Geison-sima bloklarında konsollar arasında bölgeye özgü haşhaş, nar, patlıcan gibi meyve ve sebzeleri, bereket boynuzu, yaprak ve çiçeklerden oluşan bitkisel süslemeler, denizata, balık ve Denizli Horozu gibi kabarmalarda ince işçilikleri görmek mümkündür. Özellikle Denizli Horoz'un kandelillerde kabarması olarak görülmesi de bu hayvanın 2000 yıl önce bölgede varlığını ve sevildiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca korint başlıkları ve figürlü başlıklardaki detaylı işçiliklerde kentin zenginliğini ve kişilerin zevkini görmek mümkündür. Aynı zevk, çeşitlilik ve bölgesel özellikleri, Laodikeia atölyelerinde üretilen heykeltıraşlık ürünlerinde de görülebilir.

ANTİK GÖL VE DENİZLİ İSMİ

Son zamanlarda Hierapolis kazısını yürüten Prof. Dr. Francesco D'Andria tarafından ovada büyük bir gölün varlığını ortaya koyan bir yazıt tespit edilmiştir. Çürüksu Ovası ortasında yer alan ve adını ovoidan alan Çürüksu, Gülmüşçay ve Bağlıçay ırmaklarıyla beslenen bu göl, bölgenin önemli hayat kaynakları içinde yer almıştır. Olasılıkla ovanın sulak olması ve gölden kaynakları şekilde modern kentin ismi "Denizli" olmuştur. Buna, Lykos Vadisi'nin doğusunda yer alan köy sakinlerinin Lykos'un önemli kolunu "denize akan ırmak" olarak ifade etmeleri de "Denizli" adını doğrular niteliktedir. Göl Antik Dönem'de Laodikeia'nın ve Hierapolis'in en önemli ve lüks gđataların başında sayılan balık ihtiyacını da karşılamıştır. Oyle ki bu gölden balık tutma nedeniyle Laodikeia'nın Hierapolis'ten (Pamakkale) para istemesi üzerine iki kez arasında büyük sorunlar yaşanmış ve bu sorun İmparator Hadrianus'a (İS 117-138) kadar intikal etmiştir. İmparatorun verdiği "balık tutma işinden Hierapolislilerden para alınma-

ması" yönündeki emri, mermer üzerine yazılarak Hierapolis halkına duyurulmuştur. Bu gün, antik kentin, batıda Miletos üzerinden denizle olan bağlantısının da sağlamıştır. Sal taşmaçılığı göl ve Çürüksu kanalıyla Sarayköy ilçesi yakınında Büyük Menderes Nehri yoluyla sağlanmıştır.

LAODİKEİA'DA KAZI VE RESTORASYON ÇALIŞMALARI

Laodikeia antik kentinde 2003 yılından itibaren Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü Öğretim Üyesi Prof. Dr. Celal Şimşek başkanlığında yürütülmekte olan kazı ve restorasyon çalışmaları 2000 yılı sonuna kadar; Suriye Caddesi, I. Propylon-Anıtsal Geçiş, Doğu Bizans Kapısı ve Nymphaeum, A Evi, Tapınak A, Laodikeia Kilisesi, Kuzey Bazilikası, Septimas Severus Çeşmesi (A Nymphaeum), Merkezi Agora, Merkezi Hamam, Merkezi Kilise, Stadyum Caddesi, Ephesos Portikosu, Stadyum, B Nymphaeum, Latrina (Tuvalet) Yapısı, Batı Tiyatrosu, Kuzey Tiyatrosu, Tapınak A Sokakı, Güney Roma Villası, Asopos Tepesi ve nekropol alanlarında (Kuzey, Güney ve Batı) gerçekleştirilmiştir ve bazı alanlardaki çalışmalar tamamlanmıştır.

Laodikeia antik kentinde kazı çalışmaları 12 ay üzerinden kesintisiz olarak sürdürülmektedir. Kazı çalışmalarında ana kaynak Denizli Belediyesi Başkanlığı tarafından sağlanmak-

tadır. Diğer taraftan Kültür ve Turizm Bakanlığı başta olmak üzere, Pamukkale Üniversitesi tarafından sağlanan kaynaklar da önemli bir yer tutar.

LAODİKEİA'NIN BAZI ÖNEMLİ YAPILARI

Her dönemde sürekli depremlerle yıkılan ve tekrar ayağa kaldırılan Laodikeia'da günümüze ulaşabilen yapıların tamamı Roma İmparatorluk ve Erken Bizans dönemlerine aittir. Antik kentin sahip olduğu önemli ana yapıları Stadyum, Tapınak A, Mozaikli Güney Roma Villası, Kuzey ve Batı Tiyatroları, Doğu, Batı, Güney ve Merkezi Hamam Kompleksleri ve bunlara bağlı olan dört agorası (pazar yeri), Bouleuterion (Meclis Binası), Septimas Severus (A Nymphaeum), Caracalla, B Nymphaeum gibi anıtsal çeşmeleri, I ve II. Su Dağıtım terminaleri, Ephesos Kapısı, Suriye Kapısı, Asopos Köprüsü, Laodikeia Kilisesi ve Kuzey Bazilikası başta olmak üzere kentin Erken Bizans Dönemi'nde dinsel kimliğini ön plana çıkaran diğer kilise yapıları, anacaddeleri (Suriye Caddesi, Stadyum Caddesi, Efes Caddesi ve Portikosu, Aphrodisias Caddesi, Hierapolis Caddesi gibi) ve bu caddeler üzerinde yer alan dikkatli sıraları, A Evi Kompleksi, Latrina (tuvalet), sur duvarları, Doğu Bizans Kapısı ve Çeşme Yapısı olarak sayılabilir. Kentin dört tarafını ise nekropol (mezarlık) alanları çevirir.

Merkezi Agora ve portiköleri.

I. Su Dağıtım Terminali

Antik Kentin Su Sistemi: Antik kentin su ihtiyacı Hellenistik Dönem'den itibaren güneyden, Denizli'den yaklaşık 8 km uzaktan gelen ve deniz seviyesinden 443 m yüksekliğindeki Başpınar ana su kaynağından sağlanmıştır. Laodikeia'ya su, Hellenistik Dönem'de kalın cidarlı pişmiş toprak ikiz borularla, Roma İmparatorluk Dönemi'nde ise travertenden oyularak yapılmış taş borular, açık kanal ve aquaduct (kemer) sistemiyle sağlanmıştır. Bu sistem değişik tamiratlarla İS 7. yüzyılın ilk çeyreğine kadar kullanılmıştır. Eskişehir Mahallesi (teski köy), Cevizlik Mevki'i'nde Laboede'nin 1838 yılında yayımlanmış olduğu gravüründe sağlam olarak görülen kemerler üzerinde yer alan kanallardan su, deniz seviyesinden 356 m yüksekliğindeki basınç alma ve dinlendirme haznesine aktarılmıştır. Bundan sonra Laodikeia suyunun sembolü olarak bilinen ikiz traverten küskler, kentin güney tarafında Eskişehir Mahallesi'nin batı yanındaki yamaçta izlenebilmektedir. Kübik traverten blokların içlerinin oyulmasıyla oluşturulan boruların içinde bölge sularının kireçli olmasından dolayı yoğun kalker tabakası görülebilir. İkiz hat buradan itibaren antik kentte yer alan Birinci ve İkinci Su Dağıtım terminalilerine suyan aktarılmasını sağlamıştır. Hattın eğimi çok dik olduğundan üzerinde boruların basınçtan patlamalarını önlemek amacıyla emniyet supap delikleri açılmıştır. Antik keste su dağıtımını sağlayan I. Su Dağıtım Terminali'nde (üstelam aqaa) deniz seviyesinden yükseklik, 278 m iken, II. Su Dağıtım Terminali'nde bu 292 m yüksekliğe ulaşır. Bu, kent topografyasının en üst noktasıdır.

Antikal Çeşme Yapıları (Nymphaeumlar): Laodikeia antikal çeşme (Nymphaeumlar) yapıları, Roma İmparatorluk Dönemi'nde yaygın bir geleneği yansıtır şekilde, tek ve çift katlı olarak anıtsaldelerin köşesine ya da üzerine yapılmıştır.

Kentte tespit edilen altı nymphaeum (antikal çeşme) yapısı mevcuttur. Bilinen bu nymphaeumlar; I. Su Dağıtım Terminali'ne bitişik olarak yapılan Stadyum Nymphaeumu, Efes Caddesi üzerinde yer alan Batı Agorası Nymphaeumu, Sürüye Caddesi'nin batı yol kavşağında yer alan Caracalla Nymphaeumu ve aynı cadde üzerinde bulunan A Nymphaeumu (İmparator Septimius Severus Çeşmesi), Stadyum Caddesi üzerinde yer alan B Nymphaeumu ve Doğu Bizans Kapısı yanındaki, Erken Bizans Nymphaeumu'dur.

Bu nymphaeumlardan; Stadyum Nymphaeumu'na, I. Su Dağıtım Terminali'nden, Batı Agorası Nymphaeumu'na, Caracalla Nymphaeumu'na, A Nymphaeumu'na, B Nymphaeumu'na ve Doğu Bizans Nymphaeumu'na ise II. Su Dağıtım Terminali'nden su sağlanmıştır.

İmparator Caracalla Çeymesi

İmparator Septimius Severus Çeymesi & Nymphaneuma

Tapınak A

A Nympheaeum (Antsal Çeşme): Sarıye Caddesi'nin kuzey kenarında yer alan A Nympheaeum (Septimius Severus Çeşmesi), dikdörtgen planlı (41,60 x 14,30 m), doğu-batı yönünde ve hipodromik (ırgara) sistemde tek ada üzerinde uzanmaktadır. Bir iki sıra duvarları kalabilen yapının, ana taşınca bölümü traverten bloklardan inşa edilmiştir. Dikdörtgen havuzun üç tarafını çeviren iki katlı yapının, birinci katı Kompozit, ikinci katı ise korint düzeninde olup mimari cephe ile güney yönünde yer alan parapetler, profilli taç ve kaideleli mermenden yapılmıştır. Ayrıca çeşmenin caddeye bakan doğu ve batı kısımlarına birer adet aslan heykeli yerleştirilmiştir. Kazı çalışmalarında bulunan korint düzenindeki plaster başlıkları, duvara saqlanan arşitrav-frizler altına gelecek şekilde yerleştirilmiştir. Antsal çeşme kabarecağı, gri, damarlı sütunlar ve çok renkli duvar kaplamalarıyla Merkezi Agora karşısında yer alan gösterişli bir yapıdır. Ön kısmında ortadaki daha büyük olmak üzere üç adet yuvarlak su küveti yer alır. Antsal çeşme yazıtına göre, İmparator Septimius Severus'a (İS 193-211) ithaf edilmiştir.

Tapınak A: Yapı, Sarıye Caddesi'nin kuzey yanında etrafı portiklerle (sütunlu ve sundurma çatılı galeri) çevrili dikdörtgen avlunun (58 x 42,33 m) kuzey sonunda yer alır. korint düzenindeki prostylos planlı (bitüde dört sütunlu) tapınak (17,75x13,60 m), yüksek podiyumlu traverten bloklardan yapılarak, üzeri mermer kaplanmıştır. Hipodromik sistemde

Figürak A, Naos içten görünüm.

tapınak derinlemesine iki ada üzerine inşa edilmiştir. Naos bölümünün altındaki tonozlu bölümde tapınak hediyeleri saklanmış olup buraya güneydoğu köşede yer alan oval formlu ve tabana doğru gidilince genişleyen merdivenle inilir. Antoninler Dönemi'nde (İS 2. yüzyıl ortalarında) yapılan tapınak, İmparator Diocletianus Dönemi'nde (İS 284-305) büyük çaplı tamirat geçirmiştir. Kazı bulguları yapının, İS 4. yüzyılda (Büyük Constantinus zamanı) Laodikeia Kutsal Haç Kilisesi'nin arşivi olarak kullanıldığını, İS 494 yılı depremde yıkılmasından sonra naosun iki yanına yapılan geç dönem yapılarıyla alanın kullanımına devam edildiğini göstermiştir. Aşlada yer alan şapel ve buna bağlı diğer birimler bu geç dönem kullanımıyla ilgilidir. Daha sonraki dönemde tapınağa ait mermer mimari bloklar kireç ve taş ocakçı olarak kullanılmıştır.

Tapınak A'da Prostylos (tapınak ön cepheye yer alan dört sütun) sütunları ve az sayıda kalabilen avlu portüğü sütunlarıyla birlikte toplamda 19 sütun ayağa kaldırılmıştır. Merdiven basamakları ve iki yanındaki korkuluklar restore edilmiştir. Tapınağın içine girişi sağlayan Naos kapısı anastylosis (orijinal hali) esas olmak üzere restore edilmiş ve yan duvarların yükseltilmesiyle tapınak cephesine üçüncü bir boyut kazandırılmıştır. Naos (kutsal oda) altındaki tonozlu mekânın üst kısmı çelik konstrüksiyon ve kırılmaz camlarla kapatılmıştır. Tonozlu alt odaya Tapınak A, kazılarında çıkarılan önemli eserler yerleştirilerek kente gelen ziyaretçilerin tarih içerisinde seyahat etmelerini sağlayan eşsiz bir gezinti alanı oluşturulmuştur. Bu alan aynı zamanda Pamakkale ve Lykos Ovası'nı gören muhteşem manzaralı bir seyir terası olma özelliğine de sahiptir.

Bati Tiyatrosu

Geç Hadrianus Dönemi'ndeki bir lahit pişirilmiş Hippolytos ve Flaccilla. (Hierapolis Örenyeri Müzesi)

Stadyum: Antik kentin güneyinde yer alan stadyum doğal zemine oyularak yapılmış olup Anadolu'nun en büyük yapısı (285x70 m) olma özelliğine sahiptir. Mermerden inşa edilmiş olan yapı, 34 merdiven geçişiyle 34 kerkidese (oturma basamakları) bölünmüş olup yaklaşık 25 bin kişilik oturma kapasitesine sahiptir. Kazılarda ele geçen yazıtlar, Laodikeia stadyumunda bölgesel nitelikte oyunların ve sportif yarışmalarına Antik Dönem'de önemli olduğunu göstermektedir. Burada başarı sağlayan sporcuların heykellerine ait yazıtlı kaidelerin ele geçmesi, bunu desteklemektedir. Bunun yanında Laodikeia'da kent tanrısı Zeus Laodikeus ve aynı zamanda bir doküma tanrıçası olan Athena adına özel şenlikler düzenlenmiştir. Stadyum sadece sportif yarışmalar için değil, aynı zamanda gladyatör dövüşlerinin yapıldığı bir arena olarak da bölgede ün salmıştır. Bunun için stadyumun batı ucu, ortasında bir açıklık bulunan elips duvarla çevrilmiş ve elde edilen bu alanda vahşi hayvan ve gladyatör dövüşleri yapılmıştır. Laodikeia Stadyumu'nda bölgenin en önemli sportif yarışmaları yapılmıyordu ve bu nedenle Hierapolis (Pamukkale) antik kentinde stadyum yoktu. Laodikeia stadyumunda, sporcuların yetiştirilmesi için kuzey bitişikte yer alan Güney Hamam Kompleksi çok uygundu. Bu açıdan yarış ve antrenman yapan sporcular hamamda rahatlıkla temizlenebiliyordu.

Roma Dönemi'ne kadar stadyumlarda koşu, uzun atlama, disk atma gibi yarışmalar yapılmıyordu. Roma Dönemi'nde ise bu kullanıma yanına gladyatör gösterileri (munera) ve hayvan mücadeleleri (venationes) eklenmiştir. Stadyumlarda seyirci oturma yerleri, özel localar, spina, giriş ve çıkış bölümleri, pist, hedefler ve hadat işaretleri, altar ve arabaların beklemeye yerleri gibi bölümler yer alır.

Batı girişinde yer alan ve 17. yüzyılda okunan yazıt, "İkinci defa kezül ve Vespasian'ın torunu oğlu İmparator Titus Sraz Augustus Vespasian ve halk için Lycias Nicomatas'ın en küçük oğlu Nicomatas tarafından kendi özel malı ile bu stadyum yapılmıştır. Mithras olan Nicomatas, bu emrin etkisini tamamladı ve Prokonsül Marcus Ulpius Trajanus'a halk kutsadı" şeklindedir ve İS 79 yılında İmparator Titus'a ithaf edilmiştir.

Tiyatroler: Laodikeia antik kenti, sahip olduğu iki tiyatro (Batı Tiyatrosu ve Kuzey Tiyatrosu) yapıyla diğer kentlerden ayrılır. Bu tiyatrolardan kuzeybatıda yer alan, batı yöne baktığıdır ve kentin erken (Hellenistik Dönem) tiyatrosudur. Roma İmparatorluk Dönemi'nde (Geç Hadrianus, İS 2. yüzyıl ortaları) yapılan, kentin kuzeyinde yer alan, Lykos Ovası ve gölüne bakan ikinci yapı ise Kuzey Tiyatrosu'dur. Laodikeia tiyatroları antik dönemde, kentin kültüre ve sanata verdiği önemi ortaya koymaktadır. Tiyatrolar yalnızca yarışma ve gösteriler için değil, aynı zamanda kent toplantılarının yapıldığı yerlerdir. Bu nedenle, Roma İmparatorluk Dönemi'nde kent nüfusunun artmasına bağlı olarak sayı ve büyüklükleri de artmıştır. Laodikeia antik kentinde iki tiyatro yapısının olması, hem kentin kalabalık bir nüfusa sahip olduğunu hem de kültüre-sanata verdiği önemi ortaya koymaktadır. Şüphesiz antik kentin sahip olduğu bu iki tiyatro yapısı sürekli faal ve dolu olarak sanata ve kültüre düşkün Laodikeialılara hizmet vermekteydi. Bununla alakalı olarak, Doğu Bizans Anzsal Çeşme (Nymphaeum) alanında devçirme malzeme olarak kullanılan heykel kaidesine ait ve İS 2. yüzyıla tarihlenen yazıt, komedi sanatçısı Iulius Selgus'un mistik Dionysos yarışmalarını kazanması nedeniyle Laodikeia ve Pergamon

Castellón de Calaceite, Aragón
España

halkı ile konsül tarafından onarılmasınıyla ilgilidir. Bu yazıt sanata ve sanatçıya binlerce yıl öncesinden verilen önemi ortaya koymaktadır.

Hamam Yapıları: Laodikeia'da bilinen dört hamam yapısı yer almaktadır. Bu hamam yapılarından Güney Hamamı ve Merkezi Hamam kompleksi, agoraya bağlantılıdır. Batı Hamamı'nın kuzey yanında ise yine Batı Agorası yer alır. Doğu Hamamı kompleksinin batısında da otomatikla bir agora yer alıyormuş olmalıdır.

Mevcut hamam yapıları içinde; Batı Hamamı ve Merkezi Hamam "Sıralı Plan" tipini, Doğu Hamamı "Merkezi Hamam" tipini, Güney Hamamı ise, "Sıralı İkiz Hamam" tipini yansıtan bölgeye özgü farklı bir örnekler. Akıta kalabilen hamamların hepsi Roma İmparatorluk Dönemi (İS 2. yüzyıl) yapılarıdır.

Hamamlar antik dünyada önemli kutsal yapılar olarak ön plana çıkmıştır. Bunlar sadece yıkanma işlevi için değil, sportif ve teorik eğitimlerin de verildiği, kütüphaneleri olan bir nevi günümüz okullarına denktir. Ayrıca hamamlar bir buluşma, toplantı mekânları olup bunun yanında imparatorluk küt (kutsal alanlarını da bünyesinde barındıran kompleks yapılarıdır. Genelde Roma hamamlarında, güvenlik ve masrafların fazla olmasından dolayı, gece hizmet verilmemiştir. Sabahtan öğleye kadar hamamın hazırlanması (küllerin atılması ve odun yakılması gibi işler) çalışmaları yapıldığından, bu süre içinde gençlerin eğitimiyle ilgili hizmetler verilmiştir. Yıkanma ve toplantılar ise daha çok öğleden sonraları yapılmıştır.

Laodikeia Kilisesi Laodikeia, Hıristiyanlık dünyası için önemli ve kutsal kentlerin başında yer alır. İS 1. yüzyılda, Aziz

Laodikeia Kilisesi

Laodikeia Kilisesi'nin giriş kısmı.

Laodikeia Kilisesi'nin valizli havuzu.

Pauks'un Ephesos'taki vazaları ile Lydia ve Troya'daki grizleri sayısında, yeni bir din olan Hıristiyanlık hızla yayılmaya başlamış, İS 1. yüzyılda, ilk Hıristiyan cemaatlerinin oluştuğu Pergamon (Bergama), Ephesos (Efes), Sardis (Salihli), Thyateira (Akhisar), Philadelphia (Alaşehir), Smyrna (İzmir) ve Laodikeia şehirlerine, "Hıristiyan Kiliseler" emsalsal unvanı verilmiştir. Çünkü Hıristiyanlık Büyük Constantinus (İS 306-337) tarafından İS 312/313 yılında yapımlanan Milano Fermanı'yla serbest bırakılınca kadar, ilk inanlar ibadetleri ve dini yayına göçlerini gizlice toplandıkları evlerde yerine getirmişlerdir. İlk kilise binaları da I. Constantinus'un emriyle inşa edilmiştir. Laodikeia antik kentinin İS 4. yüzyıldan itibaren Hıristiyanlıkla ilgili dinsel kimliğini, bu ana kadar tespit edilen 11 adet kilise yapısı ön plana çıkarmaktadır. Bunlar içinde en önemli kilise yapısı ise "Kutsal Haç Kilisesi" olarak kullanılan Laodikeia Kilisesi'dir.

Laodikeia antik kentinde 2010 yılı kazılarında ilk kez tespit edilen ve ortaya çıkarılan Laodikeia Kilisesi; zıgara sistemindeki (hippodomik) plana göre kentin kuzeydoğu bölümüne konumlandırılmıştır. Hıristiyanlık tarihinde daha önce hiç görülmemiş bir plan tipine sahip olan Laodikeia Kilisesi, biri

doğuya, beşi kuzeye ve beşi de güneye bakan toplam 11 adet apsüse (yanarm daire formundaki büyük nişler) sahiptir. Laodikeia Kilisesi'nin en kutsal mekânını temsil eden üç nefli (sahınlı) naos (kutsal oda) içerisinde; traverten bloklarla örülmüş ve devasa yapının çatısını taşıyan 30 adet ayak, Prothesis ve Diakonikon (dini ritüel hazırlık odaları) mekânları, ambon (vaaz kürsüsü), bema (sunuğun bulunduğu en kutsal bölüm) ve doğuya bakan ana apsis içerisinde synthronon (ilahi kreoman oturduğu bölüm) yer almaktadır. Kilise mimarisinin bir özelliği olarak naos odası kuzey, orta ve güney olmak üzere üç nef (sahın) ayrılmıştır. Kuzey ve güney nefler bitkisel ve ağırlıklı geometrik tarzda ve haçlar yapılmış mozaik döşemeye sahip olup orta nef ise ince bir ışıklı geometrik tarzda ve ağırlıklı geometrik şekilli mermer plakalarla oluşturulan döşeme döşemeye sahiptir. Yapının en önemli mekânlarından birisini oluşturan vaftizhane odası içerisinde Hıristiyanlık tarihinin en eski ve sağlam kalabilmiş haç planlı vaftiz havuzlarından birisi yer almaktadır.

Laodikeia, Hıristiyanlık âlemi için çok önemlidir. Çünkü İS 4. yüzyıldan itibaren Kutsal Haç Merkezi olma özelliğine sahip olmuştur. Antik kentin İsviçre adı geçen Laodike-

Kuzey Tiyatrosu yanında kabartmalı (akartmalı) süzme alt bema.

- International Symposium of Conservation Science for Cultural Heritage 2008, 40th Anniversary of National Research Institute of Cultural Heritage, Korea, 2009, s. 77-93.
- Laborde, L. de A., *Voyage de la Syrie et de l'Asie Mineure*, Paris, 1898.
- Magie, D., *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century After Christ*, Vol. I-II, New Jersey, 1950.
- Malay, H., "Miletos Çıkmadık İki Büyük Deprem", *Milet Mizi* Yılı, Sayı 4, Söke, 2000, s. 37-39.
- Minion, *Nauvohat History*, V (Translated by H. Rackham), Edinburgh, Reprinted 1927.
- Ramsay, W. M., *The Cities and Bishoprics of Phrygia*, I, Oxford, 1895.
- Revert et al. N., *Antiquities of Asia II*, London, 1925.
- Rizzi, T., *Fonti Letterarie di Epigrafiche, Hierapolis Scavi e Ricerche I*, Giorgio Bretschneider Editore, 1985.

- Rizzi, T., *Phrygia Hierapolis'i Eski Yazılar Rehberi*, İstanbul, 2006.
- Rizzi T., *Museo Archeologico di Denizli-Hierapolis Catalogo delle Scritture Greche e Latine, Dizionario di Denizli / Denzli-Hierapolis Arkeoloji Müzesi Yunanca ve Latince Eserlerin Kataloğu, Denizli Yöresinden Gelen Eserler*, Napoli, 2008.
- Ruge, W., "Laodizea", *RE XII*, 1, 1924, 722-724.
- Scandone, G., *Ricerche topografiche e urbanistiche, Hierapolis Di Ingo I, Le Attivit  della Campagna di Scavi e Restauro 2000-2001*, İstanbul, 2007, s. 87-89.
- Seay, F., *Roman Theatres, An Architectural Study*, Oxford, 2006.
- Sevin, V., *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, İstanbul, 2001.
- Siegfried Lauffer, ed. *Dizionario Paesistico*, Berlin, 1971, s.v. index entries "Laodicea".
- Small, D. S., "Studies in Roman Theatre Design", *AJA*, Vol. 27, 1923, s. 55-68.
- Stra on, Coşkun, *Anadolu (Kitap: XII, XIII, XIV)*,  ev. M. Pekin, İstanbul, 1991.

Şimşek C., İtalya'daki, M., "Laodikeia Antik Kenti Sa Kaynakları ve Değeri", *Adıyın IX*, İstanbul, 2006, s. 87-109.

Şimşek C., "2004 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kazısı", 26. Kazı Sonuçları Toplantısı 1, Ankara, 2005, s. 109-120.

Şimşek C., "2004 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kazısı", 27. Kazı Sonuçları Toplantısı 1, Ankara, 2006, 419-424.

Şimşek C., *Laodikeia (Laodikeia ad Lycum)*, İstanbul, 2007.

Şimşek C., "2005 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kazısı", 28. Kazı Sonuçları Toplantısı 1, Ankara, 2007, s. 455-478.

Şimşek C., "Laodikeia'dan Ladiki'ye Denizli", *Elbilimsel Denek ve Çevre Tarih ve Kültür Sempozyumu 2*, Denizli, 2007, s. 38-50.

Şimşek C., "2007 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kazısı", 29. Kazı Sonuçları Toplantısı II, Ankara, 2008, 409-426.

Şimşek C., "2008 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kazıları", 31. Kazı Sonuçları

Toplantısı 4, Cilt, Ankara, 2010, s. 100-124.

Şimşek C., "2009 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kazıları", 31. Ülkemizdeki Kazı, Arayış ve Arkeolojisi Sempozyumu (24-25 Mayıs 2009, İtalya Kardar Uluslararası Kongre ve Sergi Salonu), Hatay-İstanbul, Ankara, 2011.

Şimşek C., A. Çelikel, "Laodikeia'da İncipit Etkiler Bir Deprem ve Diocletianus'a İhraf Etkileri Bir Yüzölçümü Laodikeia'da", *Archaeum Anadolicae*, Ankara, 2009, s. 147-181.

Teitel, C., *Küçük Asya, Coğrafya, Tarih ve Arkeoloji*, Cilt II, Çev. K. Y. Köpçüoğlu, Ankara, 2002.

Traversari, G. (Ed.), *Laodicea D'Asie I*, Roma, 2000.

Vitruvius, *Mimarlık Üzerine On Kitap*, Çev. S. Güven, İstanbul, 1998.

Weber, G., "Die Flöresse von Laodicea", *Mitteilungen Des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Athen*, Band XXXII, Athen, 1897, s. 178-195.

